

Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi

Selçuk Akşin Somel
Sabancı Üniversitesi

1.Giriş

1878 senesi, Osmanlı yönetici eliti ile Ermeni Gregoryen Kilisesi Cemaati arası ilişkilerde bir dönüm noktası niteliğindedir. 1878 öncesinde Ermeni cemaati ile Osmanlı devleti arasında zaman zaman gerilimler ortaya çıkmasına karşın – 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Ermeni göçü, 1862 Zeytun İsyanı gibi – bu tür hadiseler Ermeni-Müslüman ilişkisini belirleyici nitelikte değildi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında kabul edilen Berlin Antlaşması ise Osmanlı Ermeni cemaatini uluslararası ilişkilerin bir nesnesi durumuna sokmuştur. Antlaşmanın 61. maddesine göre Osmanlı devleti Doğu Anadolu’da yönetsel reformlar yapacak ve yöre Hıristiyan halkını Çerkez ve Kürt saldırılarına karşı koruyacak önlemler alacaktı. Düvel-i muazzama bu maddenin etkin biçimde uygulanmasını gözecekti.¹ Bu madde Bab-ı Ali tarafından, Osmanlı varlığının Doğu Anadolu bölgesinde ortadan kalkış sürecinin bir ilk evresi olarak algılanmıştır. Daha önceki on yıllarda Sırbistan (1812, 1829, 1867) ve Cebel-i Lübnan’da (1861) görülen uluslararası müdahaleler söz konusu bölgelerin ya özerkleşmelerine, ya da fiilen kopmalarına neden olmuştu. Osmanlı Devleti’nin bu algılama biçiminden ötürüdür ki uluslararası düzlemde Ermeni meselesinin ortaya çıkması aynı zamanda Osmanlı yönetici eliti ile Ermeni Kilisesi arasındaki gerginliğin istisnai olmaktan çıkıp bir süreklilik kazanması anlamına gelmiştir. Ermeni Kilisesi’nin Berlin Kongresi’ne temsilciler göndermesi Bab-ı Ali tarafından, bundan böyle Ermenilerin siyasal geleceklerini Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrı göreceklerine dair zımnî bir tavır olarak tefsir edilmiştir. Osmanlı Ermeni cemaatinin artık düvel-i muazzama tarafından - her ne kadar kağıt üzerinde dahi kalsa – korunacağına dair bir antlaşma koşulunun konması Osmanlı devletinin gözünde Ermenileri daha bir şüpheli kılıyordu. Bundan dolayı 1878’den başlayarak Osmanlılar ile Ermeniler arasındaki ilişkiler, yöneticiler ve cemaat önderleri seviyesinden başlayarak, giderek kötüleşmiştir.²

Osmanlı idaresi ile Ermeni cemaati arasındaki ilişkileri sorunlu hale getiren bir diğer husus, Amerikan Protestan misyoner okullarından mezun genç Ermenilerin pek çoğunda farklılaşan dünya görüşleri idi.³ Söz konusu okulları bitiren gençler Protestan mezhebine girmemekle beraber, Amerikan eğitiminin onlara kazandırdığı bağımsız ve eleştirel bir

¹ Yusuf Hikmet Bayur: *Türk İnkılabı Tarihi*. Cilt I Kısım 1. Üçüncü Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983), 6-8; Cevdet Küçük: *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, 1878-1897* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1984), 13-15; Louise Nalbandian : *The Armenian Revolutionary Movement. The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century* (University of California Press, 1963), 27-28.

² Osmanlı devleti ile Ermeni cemaati arasında gelişen bu süreç için bkz. Arman J. Kirakossian: *British Diplomacy and the Armenian Question from the 1830s to 1914* (Princeton London: Gomidas Institute Books, 2003), 83-283; Stanford J. Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. 2. Cilt, 202-205. Doğu Anadolu bölgesindeki Ermeniler ve Kürtler arasında artan gerilim için bkz. Hans-Lukas Kieser: *İskalanmış Barış. Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*. Alıncadan çev.Atilla Dirim (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 171-187.

³ Misyoner okullarının Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki Hıristiyan nüfuslarda etnik kimlik ve ulusal bilincin gelişimine katkısı konusunda bkz. Kieser, 116-126; Selçuk Akşin Somel: “The Religious Community Schools and Foreign Missionary Schools”, *Ottoman Civilization*. 1. Cilt. Haz. Halil İnalcık ve Günsel Renda (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 396-398.

düşünce yapısına sahiplerdi, ve gerek Osmanlı devletini, gerekse Ermeni cemaat kurumlarını gerici ve kokuşmuş olarak algılıyorlardı. Bu genç Ermenilerden birçoğu ayrıca o dönemde Çarlık Rusyası'nda gizli faaliyetlerde bulunan Sosyal Demokrat hareketin devrimci fikriyatından etkilenmişti. Söz konusu kuşaktan birçok genç 1880 sonrasında Ermeni cemaat mekteplerine öğretmen tayin edilmişti. Cemaat yönetimi giderek bu yeni kuşak Ermeni gençliğini kontrol edemez hale gelmişti. Ne var ki Osmanlı idaresi devrimci Ermenilerin otorite kabul etmez hareketlerinden dolayı doğrudan doğruya Ermeni cemaat yönetimini sorumlu tutmaktaydı.⁴

Zikredilmesi gereken bir üçüncü nokta Abdülhamid rejiminin özel karakteridir. Osmanlı İmparatorluğu açısından tam bir felaket anlamına gelen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve bunu takip eden toprak yitimi, ayrıca patlak veren Arnavut, Arap ve Kürt ayrılıkçı hareketleri, esasında Osmanlı idarecileri de dahil hiç kimsede, imparatorluğun uzun vadeli devamlılığına dair güçlü bir inanç bırakmamıştı. Bu olumsuz koşullar Osmanlı yönetici elitinde bir tür “daimi kriz ve sıkıyönetim hali” psikolojisi yaratarak Meclis-i Mebusan’ın Şubat 1878’de kapatılmasını, kent ve kasabaların hafiyе gözetimi altına girmesini ve sivil yaşamın boğulmasını, kültür ve basın hayatında sansürün en ağır biçimiyle egemen olmasını beraberinde getirdi. İdeolojik düzlemde ise Tanzimat’ın nispeten çoğulcu sayılabilecek Osmanlıcılık projesi yerini İslamcılık uygulamalarına bıraktı. Berlin Kongresi ile çizilen yeni sınırlar dahilinde kalan Hıristiyan nüfusun genel nüfus içindeki nisbeti, ve dolayısıyla da siyasal ağırlığı, büyük ölçüde azaldı. Kısacası, 1878 sonrasında Ermeni okulları, zikrettiğim bu kriz psikolojisi, olağanüstü hal durumu, hafiyе gözetimi, ve artan İslamcılık atmosferi dahilinde faaliyet göstermek durumunda kalmışlardır. Abdülhamid idaresinin Ermeni eğitime yönelik tutumu da bu koşullar tarafından şekillenmiştir. Bu makalede sırasıyla Tanzimat sürecinde Ermeni cemaatindeki toplumsal ve kültürel dönüşüme değinilecek, sonra Ermeni okullarının durumu ele alınacak, ve nihayet Abdülhamid rejiminin tutumu irdelenecektir.

2.Ondokuzuncu Yüzyıl Ermenileri Arasında Toplumsal ve Kültürel Dönüşümler

Ermeni cemaatinin geleneksel ilişkiler kalıbından çıkarak modernleşme sürecine girmesinde üç etkenin belirleyici olduğunu söyleyebiliriz : Birincisi, Ermeni cemaati idaresinde görülen laikleşme eğilimidir, ki bu süreç Tanzimat reformlarıyla iyice perçinlenmişti. Ayrıca, geleneksel olarak cemaat işlerinde ağırlığını koymuş olan İstanbul Ermeniliğine karşı ortaya çıkan taşra Ermenilerinin popülist-milliyetçi tepkisini vurgulamak gerekir. Son olarak, 1819 sonrasında Osmanlı sınırlarına giren Amerikan Protestan okullarının geleneksel Ermeni cemaatine yönelik yarattığı parçalayıcı tehdite karşı laik Ermeni tepkisi.⁵

Geleneksel Osmanlı toplum düzeninde devlet tarafından resmen tanınmış dinsel cemaatlerin dini ve medeni işleri ilgili cemaatin dinsel kurumlarının denetimi altındaydı. Eğitim, nikah, boşanma, vefat, veraset gibi meseleler ruhban sınıfı tarafından yürütülürdü, buna karşılık ruhban olmayan cemaat üyelerinin cemaat idaresindeki yetkileri sınırlıydı. Bu

⁴ Vartan Artinian: *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire. A Study of Historical Development* (İstanbul: [V.Artinian?], 1988 ?), 15-18; Akşin Somel: *Das Grundschulwesen in den Provinzen des Osmanischen Reiches während der Herrschaftsperiode Abdülhamid II* (Egelsbach, Frankfurt, Washington: Hänssel-Hohenhausen Verlag, 1995), 279-280; Frank Andrews Stone: *Academies for Anatolia. A Study of the Rationale, Program and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey, 1830-1980* (New York, London: University Press of America, 1984), 130; Frank Andrews Stone: “The Educational Awakening Among the Armenian Evangelicals of Aintab, Turkey, 1845-1915”, *Armenian Review* 35-1 (1982), 35.

⁵ Somel, *Grundschulwesen*, 224-232.

muhafazakâr yapı Ermeni cemaati için özellikle geçerliydi.⁶ Söz konusu düzeni sarsacak iki gelişme oldu. Bunlardan birincisi Avrupa Aydınlanması ilke ve değerlerinin İtalya, Fransa, Avusturya gibi ülkelerle ticari temasta bulunan veya üniversitelerinde eğitim görmüş bazı Ermeni cemaat mensupları üzerinde yarattığı düşünsel etkidir. Sivaslı katolik rahip Mekhitar'ın 1717'ten sonra Venedik'te oluşturduğu manastır ve kültür merkezi öteden beri Osmanlı Ermenilerinin öğrenim görmeye gittikleri bir eğitim ocağı niteliğindedir. 1834'de Mekhitar mezhebi mensupları Padua'da Muratyan Koleji'ni kurduklarında buraya çok sayıda Osmanlı Ermenisi kaydoldu. Söz konusu kolej 1846'da Paris'e taşındı.⁷ Gerek Muradyan Koleji'ne devam edenler, gerekse diğer Avrupa üniversitelerinde okuyan genç Ermeni kuşakları Batı'ya açık yeni bir toplumsal zümre teşkil ettiler. Daha ziyade tüccar sınıftan olan bu sosyal grup gerek Ermeni kilisesinden, gerekse Osmanlı yönetici katmanından kopuk olup aralarında anlamlı bir iletişim de söz konusu değildi. Sözü edilen tüccar orta sınıfı mensuplarının bakış açısından kilise idaresi mevcut biçimiyle, cemaatin gelişmesine, ilerlemesine başlıca bir engel niteliğindedir. Özellikle 1838 tarihli Baltalimanı Antlaşması ile birlikte deniz aşırı ticaret yapan Ermeni tüccarların finansal güçleri çok artmasına karşın dünyevî statüde olmaları dolayısıyla cemaat idaresinde söz sahibi olamıyorlardı. Bu durum zaman içinde kilise oligarşisi ile modernleşmeci Ermeni orta sınıfı arasında huzursuzlukların patlak vermesine neden oldu.⁸

Geleneksel cemaat yapısını sarsan ikinci gelişme ise Tanzimat döneminin Osmanlılık siyaseti olmuştur. 1826 sonrasında başlayarak ıslahatçı çizgideki Osmanlı yönetici eliti gerek Müslümanlar ve gerekse Gayrı Müslimler arasında devlete sadakati ve merkezi otoritenin meşruiyetini sağlayacak siyasi araç arayışına girdiler, ve 1830'lu yılların sonuna doğru Osmanlıcılığı benimsediler. 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayunu bütün tebaaya ayırım güdülmeksizin adil davranılacağı sözünü verirken, 1856 tarihli Islahat Fermanı çok açık bir biçimde Müslim ve Gayrı Müslimlerin yasa karşısındaki eşitliklerini ve yeni bir yaklaşım olarak da vatandaşlık ilkesini vurguladı. Bab-ı Âli'deki modernist bürokratlar açısından dine dayalı ve birbirinden kopuk cemaatlerin varlığı eşit vatandaşlığa dayalı bir Osmanlı milleti projesine ciddi bir engel ve imparatorluk nüfusunun bütünlüğü açısından bölücü potansiyelde görülmekteydi. Dolayısıyla Tanzimatçı elit 1856 sonrasında Gayrı Müslim cemaatlerin tutucu ruhban yönetiminde dindışı unsurların da kuvvetle söz sahibi olabilecekleri ve geleneksel kilise oligarşisini kırarak bir dizi cemaat reformunun gerçekleşmesinde önayak oldu. Bunun sonucunda, 1858 ile 1865 arasında Rum, Ermeni, ve Musevi cemaatlerinde idari reformlar yapılarak dünyevî unsurların az-çok cemaat idaresinde söz sahibi olmaları sağlandı.⁹

Ermenilere baktığımızda, cemaat dahilinde biraz önce zikrettiğimiz huzursuzluklar 1860'da Ermeni Anayasası'nın hazırlanmasıyla önemli ölçüde azaldı. Sultan Abdülaziz tarafından 1863'de resmen tasdik edilen *Nizamname-i Millet-i Ermeniyân* (veya *Ermeni Ulusal Anayasası*) bir cemaat (veya ulusal) genel meclisini öngörmekte olup sözkonusu meclis gerek patriğin, gerekse cismani meclis ve ruhani meclisin seçilmelerinde başat rol oynayacaktı. Cemaat genel meclisi üyeleri sadece İstanbul'dan değil, eyaletlerden de temsilci gönderebilecekti, ve temsilci kompozisyonunda ruhban oranı sınırlanmıştı. Ne var ki Ermeni

⁶ Artinian, 15-18; Hagop Barsoumian : "The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet," *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*. Haz. B.Braude and B.Lewis. Cilt 1 (New York; London, 1982), 171-184.

⁷ Artinian, 59-60, 63-64.

⁸ Barsoumian, 171-176; Gerard J. Libaridian: *Modern Armenia. People, Nation, State* (New Brunswick, N.J.; Londra: Transaction Publishers, 2004), 55; Nalbandian, 30-45.

⁹ Roderic Davison : *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (Princeton University Press, 1963), passim; Selçuk Akşin Somel: "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. Cilt 1 (İstanbul: İletişim, 2001), 88-116.

nüfusunun yüzde doksandan fazlasının yaşadığı eyaletlerden gelecek temsilcilerin meclisteki oranı toplam temsilci sayısının yüzde yirmisekizini aşamıyordu. Dolayısıyla biz burada bir yandan Ermeni cemaat yönetiminde dünyevi elitin artan gücünü görürken öte yandan geleneksel İstanbul Ermeniliği hegemonyasının taşra cemaati üzerinde devam ettiğini tespit edebiliyoruz.¹⁰

1860'larda gördüğümüz bu yapısal reform Ermeni cemaatindeki değişimlerin sadece bir vechesini yansıtmaktaydı. Aynı zaman diliminde, o yıllara değin süregelen tüm Osmanlı Ermenileri üzerinde İstanbul Ermenilerinin kültürel ve toplumsal egemenliği olgusuna karşı bir popülist-taşra tepkisi zuhur etmiştir. İstanbul Ermeniliği Osmanlı kurulu düzeniyle az çok bağdaşmış olup siyasi ufku imparatorluğun kurumsal çerçevesi dahilinde gelişecek bir kültürel aydınlanma, bir kültürel milliyetçilik anlayışı ile yetinebiliyordu.¹¹ Öte yandan İstanbul Ermeniliğinin görece refahına karşın Doğu Anadolu'daki Ermeni nüfus içinden özellikle Tanzimat reformlarının yarattığı toplumsal istikrarsızlık, asayişsizlik ve can ve mal güvenliği yokluğu dolayısıyla İstanbul'a karşı bir tepki hareketi ortaya çıkmıştır. Bu popülist tepki gerek bölgedeki yerleşik nüfusa yönelik aşiret saldırılarına karşı fiziksel güvenlik temin edemeyen Bab-ı Âli'ye, gerekse taşra Ermenilerinin sorunlarıyla ilgilenmeyen ve sahip çıkmayan İstanbul Ermeniliğine yönelikti.¹² Söz konusu taşra tepkisinin entellektüel temsilciliğini Van'lı rahip, gazeteci ve öğretmen Mıgırdıç Hrimyan (1820-1907) yaptı. 1858-1862 arasında Van'da yayınladığı *Vaspurakan Kartalı* gazetesi taşra Ermenilerinin toplumsal tepkilerinin dile getirildiği basın organı oldu. Önemlidir ki İstanbul Ermeniliğinin kültürel milliyetçi yaklaşımına karşı bir tepki tutumu olarak Mıgırdıç Hrimyan ve Karekin Sırvantsiants gibi taşra Ermeni aydınları siyasi anlamda Ermeni milliyetçiliğini gündeme getirdiler. Mıgırdıç Hrimyan 1869-1873 arasında İstanbul Patrikliği yaptığı sürede İstanbul Ermeniliği Doğu Anadolu Ermenilerinin içinde bulunduğu zor koşullara dair daha fazla bilinç sahibi oldu. Bu etkinin bir sonucu olarak 1870'lerin başında Ermeni Cemaat Meclisi Bab-ı Âli'ye kapsamlı bir reform layihası sundu. Bu belgede, Doğu Anadolu Ermenilerinin giderek kötüleşen iktisadi ve sosyal durumu dile getirilerek bölgede devlet otoritesinin sözünün geçmediği vurgulandı ve Hristiyan ahalinin aşiret tasallutuna karşı can ve mal güvenliğinin sağlanması için Osmanlı idaresinin yerel makamlar üzerindeki otoritesini güçlendirmesi konusunda talepte bulunuldu. Ne var ki hükümetten olumlu veya olumsuz herhangi bir cevap gelmedi.¹³ Söz konusu tepkisizlik muhtemelen Sadrazam Âli Paşa'nın ölümü sonrasında 1871-1876 devresinde Osmanlı devletinin içine düştüğü siyasi ve idari dağınıklık hali ile de bağlantılıydı. Ne var ki devletin ilgisizliği veya aczi taşra Ermeni aydınları açısından bölgedeki Ermenilerin fiziksel güvenliğinin sağlanması konusunda âdeta "kendi başlarının çaresine bakmaları" gereği doğrultusunda bir mesaj niteliğini taşımıştır.

Bu gelişmelerin yanısıra geleneksel Ermeni cemaati açısından bir tehdit niteliğini taşıyan misyoner faaliyetleri ve bu faaliyetlerin Ermeniler açısından modernleştirici etkisini de zikretmek gerekir. Misyoner etkinliklerinin daha eski olanı Katolik faaliyetleriydi. Papalık, 1662'den başlayarak Osmanlı Ermenileri arasında Katolik inancını yaymak üzere sistematik çabalara girişti. Bunun sonucunda Ermeni cemaati dahilinde patriğe bağlı olanlar ve papaya bağlı olanlar bölünmesi ve çatışması başgösterdi. Katolik inancına bağlı Ermeniler, 1828

¹⁰ Artinian, 93-100.

¹¹ Libaridian, 56-57.

¹² 1840lardan sonra yerleşik Ermenilere karşı artan Kürt baskısı için bkz. Sarkis Atamian : *The Armenian Community. The Historical Development of a Social and Ideological Conflict* (New York: Philosophical Library, 1955), 47-49; H.F.B.Lynch: *Armenia, Travels and Studies. Vol.II: The Turkish Provinces* (London; New York: Longmans, 1901), 7, 11; Arshag Safrasian: *Kurds and Kurdistan* (London: Harvill Press, 1948), 66, 67. Kürt aşiret baskısına karşı Van, Erzurum, Muş, Bulanık gibi merkezlerde oluşan yerel Ermeni tepkisi için bkz. Nalbandian, 78-80.

¹³ Atamian, 84; Libaridian, 58-59, 61; Nalbandian, 53-54.

sonrasında, Fransa ve İngiltere'nin diplomatik müdahalelerinin de yardımıyla, 1831 yılında Bab-ı Âli tarafından bağımsız bir dinsel cemaat olarak resmen tanındılar. 18.yüzyıl boyunca güç kazanan Katolik Ermeniler Ermeni cemaatinin genelinde özellikle eğitim ve kültür sahasında Batılılaşmacı etkilerde bulunmuşlardır. Mekhitarist mezhebin etkinliklerinden zaten yukarıda sözü edilmişti. Ayrıca pek çok varlıklı Ermeni genci Roma, Padua ve Viyana üniversitelerinde tıp ve müzik eğitimi almış olup bazıları III.Mustafa'nın (1757-1774) saray hekimliğinde bulundular. III.Selim döneminde Papa Hamparsum Avrupa nota sistemini Türklere tanıttı. Katolik Ermeniler arasındaki yüksek eğitim ve kültür seviyesi Gregoryen cemaatini de etkiledi ve 1818'de ilk modern Ermeni ruhban okulu Üsküdar'da açıldı. 1676 sonrasında Katolik Ermenilerin İstanbul'da açtıkları matbaalar ile birlikte önce Katolik dinsel metinleri, sonradan ise Eski Yunan ve çağdaş Fransız yazınına ait edebî, dilbilimsel, coğrafi ve felsefî eserler tercüme edilerek basılmaya başlandı. Söz konusu kitapların geleneksel Ermeni cemaatinin üzerinde önemli kültürel etkileri olmakla beraber büyük ölçüde İstanbul Ermeniliği ile sınırlı kaldı.¹⁴

Diğer bir misyoner girişimi olan Amerikan Protestan Misyonlar Kurulu (*American Board of Commissioners for Foreign Missions, ABCFM*) 19.yüzyılın ilk yarısında daha ziyade Anadolu Rumları ve Musevilerine yönelik dinsel faaliyette bulunmalarına karşılık 1840'lardan başlayarak Ermeni cemaati üzerinde yoğunlaşmaya başladılar. Bunda, Ermeni cemaat içi sorunların (muhafazakâr-laik çatışması) kritik bir noktaya varması ve birçok Ermeninin gelenekselliği reddeden Protestanlığa sempati duymalarının da etkisi oldu. 1850 yılında Protestan cemaatinin Bab-ı Âli tarafından bağımsız bir dinsel cemaat olarak resmen tanınması Protestan misyonerlerinin eğitim girişimlerine hukukî bir çerçeve sağladı. 1850-1890 arasında batıdan doğuya olmak üzere İstanbul, Bursa, Adapazarı, Afyon, İzmir, Konya, Kayseri, Yozgat, Sivas, Tokat, Merzifon, Adana, Tarsus, Antep, Harput, Çüngüş, Malatya, Palu, Bitlis, Mardin ve Van gibi merkezlerde ana okulu ve yetimhanelerden başlayarak lise ve meslek okulu seviyesine kadar azımsanmayacak sayıda kız ve erkek okulları açıldı. ABCFM'nin bu çok kapsamlı eğitim ağından büyük ölçüde Anadolu Ermenileri yararlandı. Gerçi Protestan misyonerler mezheplerinin Ermeniler arasında yaygınlaşması hususunda istedikleri başarıya ulaşamadılarsa bile söz konusu okulların Anadolu Ermeniliği üzerinde oldukça derin kültürel ve siyasal etkiler yarattığı şüphesizdir.¹⁵

Bu etkileri özetlemek gerekirse, öncelikli olarak o zamana değin büyük ölçüde cehalet içinde kalmış Anadolu Ermenilerinin bir kısmı Amerikan misyonerlerinin dinsel ve filantropik çabaları sonucunda kültürel bir uyanış yaşadılar. ABCFM okullarında eğitim dili yöre halkının gündelik lisanı olarak seçildiğinden ve buna ilaveten de İngilizce öğrendiğinden, öğrenciler esas olarak Türkçe, gündelik Ermenice ve İngilizce dillerinde eğitim gördüler. Yazılı dil olan klasik Ermenice (*grabar*) yerine gündelik Ermenicenin (*aşkarabar*) eğitim dili olarak tatbik edilmesi bile bir tür kültürel devrim sayılmalıdır. Bu şekilde genç Anadolu Ermeni kuşakları geleneksel eğitim kalıplarına tabi olmaksızın ve ayrıca İngilizce de öğrenerek modern dünyanın kültür tesirlerine daha açık hale geldiler. Ayrıca, söz konusu eğitim altyapısı gençlerde özellikle Doğu Anadolu'da Ermenilerin içinde yaşadığı olumsuz koşullar ve 1878 sonrasında istikrar kazanan Abdülhamid rejimine ilişkin bağımsız ve eleştirel bir dünya görüşünün gelişmesine de hizmet etti. Bu gelişmeye paralel olarak, ABCFM okullarına devam eden kuşaklar, Müslüman kültür ortamıyla az-çok uyumlu olan geleneksel ailelerinin aksine olarak kökten Hıristiyan bir kimlikle yetişerek keskin bir

¹⁴ Artinian, 32-33, 39-40.

¹⁵ Uygur Kocabaşoğlu: *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika. 19.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları* (İstanbul: Arba Yayınları, 1989), passim; Somel, *Grundschulwesen*, 278-279.

uygarlık uğurumu bilincine sahip oldular ve içinde buldukları geleneksel Müslüman toplumsal ortamına yabancılaştılar.¹⁶

ABCFM eğitim ağının Ermeni cemaat okullarının modernleşmesinde de doğrudan etkisi olmuştur. Protestan okulları sundukları kaliteli eğitim dolayısıyla bir rekabet ortamı yaratmak suretiyle cemaat okullarının da bir reform sürecine girmesine ve skolastik kalıplardan kurtulmasına yardımcı oldu. Hatta, aşağıda değineceğimiz yerel Ermeni kültür cemiyetlerinin kurulmasına mahalli ABCFM okulları doğrudan destek verdiler. Ayrıca, 1860'lardan başlayarak Anadolu'da kurulmaya başlanan modern Ermeni okullarının yetişmiş öğretmen kadroları artan ölçülerde ABCFM okulları mezunlarından devşirilmeye başlandı.¹⁷

3.Ermeni Eğitiminde Modernleşme : Kültürel ve Siyasal Etkiler

Ermeni eğitim düzeninin modernleşmesi ancak yukarıda özetlenen toplumsal ve kültürel dönüşümler bağlamında mümkün olabilmıştır. Nalbandyan'a göre 1790'a değin Osmanlı Ermeni cemaati rahip seminerleri hariç okul kurma hakkına sahip değildi. Bu durum III.Selim saltanatı devresinde değışmiş ve cemaat okulları açılmaya başlanmıştır. Söz konusu okullarda hocalar genellikle papazdı. Bu okullar çoğunlukla cemaatin geleneksel ileri gelenleri olan *amiralar* (bankerler, sarraflar) tarafından finanse ediliyorlardı. 1790'larda amira Şnork Mıgırdıç okulların başlıca mali destekçisiydi. II.Mahmud döneminde ise amira Bezciyan bu işlevi devraldı. Onun zamanında ilk Ermeni kız okulu açıldı ve bunu 1820'de bir kız sanayi mektebi izledi. 1830'lardan başlayarak Ermeni esnaflar mahalle okullarını maddi olarak desteklemeye başladılar. 1836'da Nersesyan Lisesi, 1838'de ilk Ermeni yüksek okulu (kolej) açıldı. Ancak tüm bu okullaşma esas olarak İstanbul mıntikasıyla sınırlı kaldı.¹⁸ İstanbul haricindeki Ermeni eğitimi 19.yüzyıl ortalarına değin kurumsal nitelikten hayli uzaktı. İzmir, Tokat, Erzurum ve Trabzon'da faaliyette bulunan birkaç okul hariç Ermeni eğitimi Müslümanların mahalle mektep eğitimini andırmaktaydı. Taşradaki Ermeni papazlarının birçoğu okur-yazar dahi değildi.¹⁹

İstanbul'daki cemaat okullarının modernizasyonu konusunda ilk ciddi girişim 1840'lı yıllarda Paris'te öğrenim görmekte ve görmüş olan genç Ermeni aydınlarından geldi. 1848 yılında Fransa ve Avrupa ülkelerinin birçoğunu kapsayan demokratik-anayasacı ihtilaller Paris'te bulunan Ermeni öğrencilerini derinden sarstı. Söz konusu devrimci kitle hareketleri bu öğrencilerde Osmanlı imparatorluğundaki cemaatlerinin kalkınıp modernleşmesi için daha fazla etkinlikte bulunma dürtüsüne neden oldu. Bu dürtünün etkisiyle Paris'teki Ermeni aydınları 1849'da Ararat Cemiyeti'ni (*Araratean Enkerutium*) kurdular. Cemiyetin gayesi Ermeniler arasında okullaşmayı ve eğitimi yaygınlaştırmaktı. Bu cemiyet ve ilan edilen gayesi çok kısa sürede İstanbul Ermenileri arasında duyuldu, ve İstanbul'un Ermeni mahallelerinde okullaşmayı sağlamak üzere bir çok kültür cemiyeti kuruldu. Söz konusu cemiyetler Ermeni okullarının modernleşmesinde ciddi katkılar sağladı. Bütün bu gayretler biraz da giderek yayılmakta olan Protestan misyoner okullarının etkisine karşı bir cevap olarak ortaya çıkmıştı. Aynı devrede yazı ve eğitim dili olarak klasik Ermenice yerine

¹⁶ H.N.Brailsford: *Macedonia. Its Races and their Future* (London: Methuen & Co., 1906), 74 dipnot 1; Nalbandian, 49; Somel, *Grundschulwesen*, 279 ; Stone, *Academies*, 104-105, 115, 119-121, 124-125, 130; Stone, "Educational", 35-37, 47.

¹⁷ Somel, *Grundschulwesen*, 279; Stone, "Educational", 40.

¹⁸ Artinian, 23-24, 29, 44; Nalbandian, 50.

¹⁹ Ernst Sommer : "Das Werden der neuen Türkei. Blicke in das Schulwesen Anatoliens", *Beiträge zur Kenntnis des Orients*, 11 (1914), 32-33 ; Stone, *Academies*, 70. 19.yüzyıl öncesinde İstanbul'daki Ermeni okulları için bkz. Artinian, 23, ve Osman Nuri Ergin: *Türk Maarif Tarihi*. 1-2.Cilt, İkinci Baskı (İstanbul: Eser Kültür Yayınları, 1977), 749-765.

gündelik olarak kullanılan Ermenice'nin ikame edilmesi konusunda kültür tartışmaları başgösterdi, ki gelenekçiler dil reformuna şiddetle karşı çıkmaktaydılar.²⁰

Yukarıda aktarılan huzursuzluklar ve eğitim konusundaki düzensizlik ve eşgüdüm yokluğu önemli ölçüde *Nizamname-i Millet-i Ermeniyân* ile aşıldı. Biraz önce de değinildiği üzere Ermeni Anayasası cemaat yönetiminde laik kesimin egemenliğini beraberinde getiriyordu. Dolayısıyla o zamana değin ruhban sınıfı kültür, eğitim ve okullar konusunda son sözü söylerken bu durum 1863'de resmen değişti. Nizamnameye göre cismani meclis yedi üyeden oluşan bir Eğitim Kurulu atayacaktı. Bu kurulun işlevleri arasında Ermeni *milletinin* eğitim kurumlarını finanse etmek ve denetlemek, okul öğretmenlerinin hayat şartlarını iyileştirmek ve mesleki seviyelerini yükseltmek, ders kitapları hazırlatmak, Ermeni kültür cemiyetlerinin yerel etkinliklerine destek sağlamak gibi görevler vardı. Eğitim Kurulu ayrıca her sene cemaat okulları bitirme sınavlarını organize edecek ve sınavlarda başarılı olan mezunlara diplomalarını verecekti. Cemaat eğitiminin ruhban sınıfından dünyevi kesime geçmesinin bir sonucu olarak sadece oğlanlara değil, kızlara da yönelik okulların açılması hız kazanmıştır.²¹

1860 sonrasında Ermeni eğitiminin İstanbul dışında da hızlı bir yayılma sürecine girmesinde daha önce bahsetmiş olduğumuz taşra kökenli popülist milliyetçi akımın damgasını görebiliriz. Bu çerçevede eğitim ve kültürün taşraya yönelik yaygınlaştırma çabalarında Mıgırdıç Hrimyan'ın etkisini vurgulamak gerekir. İstanbul'da varolan kültür cemiyetleri (örneğin *Andznever* kültür cemiyeti) vilayetlerden mevsimlik işçi olarak gelen Ermeni köylülerine okur yazarlık kursları açtılar ve Türkçe veya Kürtçeden başka dil bilmeyenlere de Ermenice öğretmeye başladılar. Söz konusu işçilerden beklenen şey memleketlerine döndüklerinde hemşehrilerine öğretmenlik yapmalarıydı. 1860'lar ve 1870'lerde Anadolu'nun Adana, Van, Erzurum, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Bitlis ve Muş gibi mevkilerinde Ermeni kültür cemiyetleri kurulmaya başlandı. *Ararathian* Cemiyetinin şubeleri Van, Erzurum ve Mamuretülaziz'de etkin iken *Tebrotzasirats Arevelian* ("Şark Okul Cemiyeti") Muş, Bitlis ve Diyarbakır'de aktifti. Bu cemiyetlerin bir amacı yerel Ermeni eğitimini geliştirmek ve modernleştirmek, ve diğer bir amacı da esas olarak Türkçe veya Kürtçe konuşan Ermeniler arasında Ermeni dilini yaygınlaştırmaktı. Bu meyanda İstanbul'daki Hayırsever Cemiyeti (*Baregordzakan* Cemiyeti) Çukurova'da bir örnek çiftlik işletmesi kurarak bölgedeki çiftçilere modern tarımcılık ve tarım teknolojilerini öğretmeye girişti. Öte yandan cemaatin varlıklı mensupları modern okullar kurulması konusunda ciddi maddî katkılarda bulundular. Örneğin esasında bir Rus Ermenisi ve zengin bir iş adamı olan Mıgırdıç Sansaryan'ın finansal desteğiyle Erzurum, Van ve Mamuretülaziz'de okullar açıldı. 1879'da kız eğitimini geliştirmek üzere "Ermeni Kadınlar Birliği" (*Askanever Hayuhiats Enkerutiun*) oluşturuldu. Nihayet kurulan çok sayıdaki kültür cemiyeti arasındaki koordinasyonsuzluğu aşmak meselesi ortaya çıktı. 1880'de taşra ve İstanbul'da bulunan kültür cemiyetleri birleşerek "Ermeni Okullar Birliği" (*Miatsial Enkerutiun Hayots*) kuruldu. Bu kuruluşun amacı imparatorlukta Ermeni okulları arasında uyumlu bir eğitim düzeni sağlamaktı.²²

Bütün bu gelişmeleri toparlamak gerekirse, 1860 öncesinde pek görülmeyen şu hususları saptamak mümkündür: Birincisi, laik ve modern bir okul ağının oluşturulması amacıyla oluşan yerel girişimler, kültür derneklerinin katkıları önemlidir. İkincisi, önceleri klasik Ermenice bir ayin (litürji) dili olarak sınırlı bir toplumsal işleve sahip olup gündelik dünyevî işlerde Türkçe veya Kürtçe kullanılırken, giderek gündelik yaşamda kullanılan yeni Ermenice

²⁰ Artinian, 64-67, 71-72.

²¹ Artinian, 98; Somel, *Grundschulwesen*, 224-225.

²² Libaridian, 57; Nalbandian, 51-52 ; Avedis Sanjian: *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1965), 76-77; Somel, *Grundschulwesen*, 225.

bir cemaat ve bir eğitim-kültür dili olarak yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu olguların gerçekleşmesi ancak geleneksel kilise oligarşisinin gücünü yitirmesiyle, ve yeni dünyevi-laik bir elitin cemaatte söz sahibi olmasıyla mümkün olmuştur. Bu süreç dahilinde Ermenilerin bir cemaat olarak kendilerini algılamalarında bir dönüşüm geçirdiklerini ileri sürebiliriz. Önceleri tutucu kilise oligarşisi geleneksel olarak çıkarlarını Osmanlı yönetici sınıfıyla büyük ölçüde özdeş olarak görürken, yeni dünyevi-laik elitin Osmanlı devletiyle fazla bir ortak çıkarının kalmadığı, ve dolayısıyla da Osmanlı devleti ve düzenine de kendilerini fazlaca bağlı hissetmedikleri tahmin edilebilir. Buna paralel bir gelişme Ermeniler arasında laik dünya görüşlerinin yaygınlaşması, ve geleneksel dinsel aidiyete dayalı kimliğin yerini giderek dünyevî bir etnik-ulusal kimliğe bırakmasıydı. İlginçtir ki Tanzimat reformcularının Osmanlılık uğruna Gayrı Müslim cemaatlerdeki ruhban egemenliğini dünyevî kesim lehine zayıflatma siyaseti cemaat mensupları arasında Osmanlı üst kimliğinin güçlenmesini sağlamamış, tam tersine önceleri daha ziyade bir nüve niteliğinde olan laik etnik kimlik güç kazanarak Osmanlı üst kimliğine bir tür “rakip kimlik” hüviyetine bürünmeye başlamıştır. Bu anlamda Tanzimat reformcularının dinsel aidiyetin Osmanlı sistemiyle esasında çok daha uyumlu olduğu gerçeğini kavramamış oldukları görülüyor. Ermeni elitinde görülen bu laikleşme sürecine karşın, geleneksel tutucu kilise çevreleri bu gelişmeye büyük bir şüpheyle yaklaşmış, ve birçoğu Osmanlı yönetimiyle işbirliğini sürdürmüştür. Bu durum Abdülhamid dönemi için dahi geçerli olmuştur.²³

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Berlin Antlaşmasının 61.Maddesinin Osmanlı Ermeni cemaatini uluslararası ilişkilerin bir nesnesi durumuna getirdiğine değinilmişti. Abdülhamid rejimi, kriz ve dağılma korkuları çerçevesinde, artan şiddette ve paranoyaklık denebilecek ölçülerde bir hafiyeye düzeni kurdu. Bu bağlamda 1878 sonrası Osmanlı yönetici eliti Ermeni nüfusunu er veya geç ayaklanma çıkaracak, düvel-i muazzamanın desteğini alarak özerklik veya bağımsızlık talebinde bulunacak bir tehlike unsuru olarak algılar oldu. Öte yandan Ermeni entelijensiyasının azımsanmayacak bir kısmı giderek Osmanlı düzenini köhnemiş ve çağdışı, herhangi bir krize karşı ayakta kalamayacak derecede zayıf biçiminde algılamaya başladı. Ayrıca mevcut istibdat koşullarında Doğu Anadolu Ermenilerinin koşullarını düzeltecek reformların yapılması da beklenemezdi. Bundan dolayıdır ki 1878 sonrasında birçok Ermeni okulu yöneticisi veya öğretmen siyasetal aktivitelerinde çok cüretli olabildiler, ve zaten gergin halde olan Osmanlı idaresi de Ermeni etkinliklerine karşı ölçüsüz derecelerde saldırganlık gösterdi.

Osmanlı Ermeni öğretmenlerinin birçoğu arasında Rus Sosyal Demokratlarının devrimci ideallerinin yaygınlaştığından söz etmiştik. Burada, 1848-1921 arasında yaşamış olan Mıgırdıç Portugalyan’dan söz etmekte yarar vardır. Bir öğretmen ve aydın olan Portugalyan 1860’lı ve 1870’li yıllarda İstanbul ve Tokat’taki Ermeni okullarında öğretmenlik yaparken, 1874’te bir liberal milliyetçi aydın olan Rusya Ermenisi Kirkor Artsruni (1845-1892) ile tanıştı. Zamanın Ermeni aydınları arasında etkili bir isim olan Artsruni Tiflis’de yayınladığı *Mşak* adlı gazetesinde Rusya yanlılığını teşvik etmekteydi. Nalbandyan’a göre Artsruni Ermenistan’ın özgürlüğünün sağlanmasının ancak Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılmasıyla ve Doğu Anadolu’nun Rusya denetimine girmesiyle mümkün olabileceği görüşünü vurguluyordu. Portugalyan’ın Ardzruni’nin siyasetal düşüncelerinden ne derecede etkilendiğini bilmiyoruz. Ancak yakın temaslarını sürdürdüler. 1876’da *Ararathian* Eğitim Cemiyeti kurulduğunda Portugalyan cemiyetin kurucu üyelerinden birisiydi. Ararathian Eğitim Cemiyeti Portugalyan’ı Van’daki Ermeni okullarının idarecisi olarak atadı. Portugalyan önce Tiflis’e giderek Ardzruni ile buluştu, Ararathian Eğitim Cemiyeti’nin gelecekteki planlarını tartıştı ve Ardzruni’nin bu eğitim cemiyetine desteğini sağladı.²⁴

²³ Davison, 132; Nalbandian, 93.

²⁴ Nalbandian, 48, 55, 90-92.

1878'de Portugalyan Van'da Ermeni Öğretmen Okulu kurdu ve zamanına göre çok modern bir program uygulamaya başladı. Ne var ki bu program Van'daki tutucu Ermeni çevrelerinde büyük tepkilere neden oldu ve Van Ermenileri arasında huzursuzluklar patlak verdi. Osmanlı idaresi Van Öğretmen Okulunu, burada askeri talimler yapıldığı iddiası dolayısıyla 1881'de kapattı. Kısa bir zaman sonra Portugalyan yine Van'da Ermeni Merkez Lisesi'ni açtı. Burada sadece çocuklara değil, yetişkinlere de eğitim verilmesi amaçlanıyordu. 1885'e doğru bu okulda devrimci fikirler ve Ermeni ulusçuluğuna yönelik görüşlerin öğrencilere aşılandığı iddiaları güçlenmesi üzerine Osmanlı idaresi Portugalyan'ı Van'dan sürdürdü. Ermeni Merkez Lisesinin kendi ise 1885'te kapatıldı.²⁵

Portugalyan'ın eski öğrencilerinden bir grup öğretmen 1885'de *Armenakan* adlı gizli devrimci bir örgüt kurdular. Örgütün siyasi amacı bölgede Osmanlı karşıtı bir ayaklanma çıkartmaktı. Öte yandan *Armenakan* mensubu öğretmenler Van ve Bitlis köylerinde eğitim faaliyetlerine girişerek bir yandan Ermeni köylüleri arasında okur-yazarlığı sağlamaya çalıştılar, diğer yandan bu kırsal nüfusa devrimci ve ulusçu bir bilinç aşılamaya gayret gösterdiler.²⁶ Ermeni öğretmenleri arasında devrimci fikriyatın iyice yaygınlaşması Hınçak Örgütünün çabaları ile gerçekleşmiştir. Marksist bir çizgide olan Hınçak örgütüne yakın öğretmenler Ermeni kilisesinin cemaat idaresindeki rolü ve eğitime bakışına çok mesafeliydiler, ve Anadolu taşrasındaki okullarda öğretmenlik yapan papazları veya muhafazakâr görüşlü hocalarını okullardan uzaklaştırmaya çalışıyorlardı. Özellikle din derslerinin verilmesine karşı çıkıyorlar, ve Ermeni cemaatinin yozlaşmış Osmanlı idaresi karşısındaki âtil ve edilgin tutumunun baş sorumlusu olarak kiliseyi görüyorlardı.²⁷

Bütün bu gelişmeler gösteriyor ki 1885'ten sonra Osmanlı Ermeni cemaati ve Ermeni eğitim düzeni kendi içinde giderek parçalanır olmuş, merkezi İstanbul'da olan cemaat idaresi artık taşradaki okulları kontrol edemez hale gelmiştir. Cemaati idaresinin içine düştüğü bu zaaf durumunda herhalde Abdülhamid rejiminin cemaat üzerinde tatbik ettiği baskı uygulamaları da önemli bir rol oynamış olmalıdır. İngiliz gezgin Lynch 1890 civarında Van'daki Ermeni okullarını ziyaret ettiği esnada yaptığı gözlemlere göre buradaki okullar görünürde cemaatinin idaresi altında olmakla birlikte öğretmenleri herhangi bir yönetsel hiyerarşiye tâbi gibi görünmüyorlardı, âdetâ kendi başlarına, istediklerini yapar gibi halleri vardı.²⁸

Bir kısım Ermeni okullarında devrimci-ulusçu çizgi güç kazanırken, öte yandan ücra kasaba ve köylerdeki birçok Ermeni okulu hâlâ cahil, hatta okur yazarlığı olmayan papazların elindeydi. Lynch'e göre Adilcevaz, Muş, Ağrı gibi kasabalarda durum böyleydi.²⁹

Diğer taraftan herhangi bir biçimde siyasal faaliyetlere girmeyen, ve hatta Osmanlı idaresiyle uyumlu bir ilişkide olan Ermeni okullarının sayısı az değildi. Bunların en iyi bilinen örneği Erzurum'da bulunan Sansaryan Yatılı Lisesi idi. Mıgırdıç Sanasaryan malî destek vererek 1881'de bu okulun kurulmasını sağlamıştı. Bu lise aynı zamanda bir öğretmen okulu işlevini de görmekte olup buradan mezun olanlar Erzurum ve çevresindeki Ermeni okullarında öğretmenlik yapıyorlardı. Sansaryan Lisesi öğrencilerinin büyük bir kısmı fakir ailelerden geliyor ve bursla okuyorlardı. Sansaryan Yatılı Lisesi'ne bağlı bir de Sansaryan Sanayi Mektebi vardı. Sansaryan Lisesi öğretim kadrosunun büyük bir kısmı Almanya'da

²⁵ Lynch, 97; Nalbandian, 93, 99.

²⁶ Aram Arkun: "Into the Modern Age, 1800-1913", *The Armenians. Past and Present in the Making of National Identity*. Haz: Edmund Herzig ve Marina Kurkchian (London and New York: RoutledgeCurson, 2005), 78-79; Atamian, 94 ; Nalbandian, 96-99

²⁷ Nalbandian, 108-113, 118-122; Sommer, 36-38 ; Stone, 130.

²⁸ Lynch, 97, 99.

²⁹ Lynch, 9, 26, 165.

eğitim görmüştü. Lynch'ın yaptığı gözlemlere göre bu okullar Erzurum Ermeni cemaati'nin sıkı bir denetimi altındaydı.³⁰

Görüldüğü üzere 1880ler ve 1890larda Ermeni okulları içinde bazısı geleneksel kimliğini korumakta iken bazısı cemaat denetiminde ve Osmanlı idaresiyle uyumlu, ve bazısı da devrimci öğretmen kadrolarının etkisiyle oldukça politize olmuşlardı. Bütün bu farklılıklara karşın Abdülhamid idaresi özellikle 1890 sonrasında Ermeni okulları arasında herhangi bir ayırım gözetmeksizin polis baskısı ve sindirmesi uygular hale gelmiş, bu resmi tavır ise Ermeni öğrenci gençliği dahilinde Osmanlı düşmanlığını olsa olsa şiddetlendirici bir etki yaratmıştır.

1892'ten başlayarak 1896'ya değin Anadolu içlerinde süren kanlı olaylar Anadolu'daki Ermeni eğitime büyük bir darbe vurmuştur. Zira bu olaylara karışan Ermeni devrimcilerinin büyük bir kısmı öğretmenlerden oluşuyordu. Olayların bastırılması sırasında öldürülen veya Anadolu'dan kaçan öğretmen sayısının çokluğu dolayısıyla 1895 sonrasında Ermeni okullarının birçoğu öğretmensiz kalmıştır. Zaman içerisinde öğretmen okullarından yeni mezun gençler münhal okullarda öğretmenlik yapmaya başlamışlardır.³¹ Öte yandan Katolik papazları da boş okullarda görev almışlardır.³²

4. Abdülhamid Rejiminin Ermeni Okullarına Yönelik Siyaseti

Ermeni okullarına yönelik Abdülhamid rejiminin uygulamalarına bakmadan önce, Tanzimat döneminde Bab-ı Âli'nin Gayrı Müslim okullarına yönelik siyasetine göz atmakta fayda vardır. 1856 Islahat Fermanı devletçe resmen tanınmış Gayrı Müslim cemaatlere serbestçe okullar kurma hakkını tanıyordu. Ancak Osmanlı devletinin Gayrı Müslim ve yabancı okullarını yasal bir çerçevede tanımlaması 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile gerçekleşmiştir. Nizamnamenin 129.maddesine göre Gayrı Müslim ve yabancı mekteplerde öğretmenlerin istihdam edilebilmeleri için Maarif Nezareti'nden veya vilayet Maarif Müdürlüğü'nden *şehadetnâme* almaları gerekiyordu. Ayrıca yeni açılacak bir Gayrı Müslim okulunda uygulanan müfredatta ve okutulacak ders kitaplarında Osmanlı devletinin siyasetine veya umumi ahlaka aykırı derslerin ve bilgilerin olmadığına dair Maarif Nezareti veya Vilayet Maarif Müdürlüğü'nün rapor vermesi gerekiyordu. Söz konusu denetimler yapıldıktan sonra Maarif Nezareti bir *ruhsat-ı resmîye* vererek okulun faaliyetine izin verilmekteydi. Bundan ayrı olarak 1869 tarihli nizamname Gayrı Müslim eğitime ciddi anlamda bir devlet ilgisini de göstermekteydi. Nizamnamenin 18-26. maddelerinde vurgulandığı üzere Maarif Nezareti eliyle Gayrı Müslim cemaatleri için ibtidâî ve rüşdiye seviyelerinde okullar açılacaktı. Âşikârdır ki bu proje o yılların Osmanlılık siyasetinin bir yansımasıydı.³³

Ancak Âli Paşa'nın 1871'de vefatından sonra gerek siyasal istikrarsızlık, gerekse artan boyutlardaki İslamcı atmosfer ve Osmanlılık siyasetine tepkisellik hali Bab-ı Âli'yi Gayrı

³⁰ Otto Kley : "Der deutsche Bildungseinfluss in der Türkei", *Beiträge zur Kenntnis des Orients* XIV (1917), 61; Lynch, 213-215.

³¹ Lynch, 176.

³² Sommer, 34, 36; Thea Raab : *Drei Jahre in Mesopotamien* (Basel, 1918), 75-76.

³³ Mahmud Cevat ibn üş-Şeyh Nâfi : *Maârif-i Umûmiye Nezâreti. Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı* (İstanbul, 1338/1920), 473-475, 493 ; Bayram Kodaman : *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Türk Tarih Kurumu, 1988), 21-23; Selçuk Akşin Somel: *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908* (Leiden: Brill), 86-90.

Müslimlerin koşullarına ve eğitimlerine yönelik ilgisini büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır.³⁴ Bu tavır 1878'den başlayarak Abdülhamid rejiminin Gayrı Müslimlere ve özellikle de Ermenilere olan itimatsızlığı ile iyice pekişecektir. 1881 öncesindeki genel tutum Ermeni okullarına herhangi bir destek vermemek, âdeta yabancı bir kurum imiş gibi bir tavır almaktır. Bir örnek vermek gerekirse, 1877 yılında Van'da oğlan ve kızlar için üç Ermeni ortaokulu ("rüşdiye") açılması söz konusu olduğunda Ermeni Patrikliği gerek öğretmenlerin ve gerekse hizmetli personelin maaşlarının devlet tarafından karşılanması için Maarif Nezareti'ne başvurmuştu. Ne var ki nezaret bu konuyu âdeta sümenaltı ederek meseleyi Bab-ı Âli'ye iletmemiştir. Ancak aradan üç sene geçtikten sonra, 1880 yılında Maarif Nezareti ve Şura-yı Devlet'in tavsiyelerine uygun olarak Bab-ı Âli'den tecelli eden görüş Ermeni okullarına mali destek verilmemesi doğrultusunda olmuştur. Buna göre Gayrı Müslim cemaatlerine mahsus mekteplere finansman desteği sağlamanın geçmişte emsali yoktu, dolayısıyla da böyle bir başvuruya olumlu yanıt vermek mümkün değildi. Olsa olsa söz konusu okulların Türkçe öğretmenlerinin maaşları devlet tarafından karşılanabilirdi.³⁵ Burada dikkati çeken konu, patrikhanenin Ermeni kültür cemiyetlerinden veya zenginlerinden değil de devletten maddi destek talep etmesiydi. Bu tutum belki esasen muhafazakâr konformist çizgide olan patrikhane çevrelerinin o yıllarda cemaat okullarının devrimci ve ulusçu Ermeni öğretmenlerin etkisine girmesinden çekinerek bir anlamda devletten yardım çağrısında bulunması gibi yorumlanabilir. Ne var ki Bab-ı Âli bu başvuruyu kategorik bir biçimde geri çevirmiştir.

Abdülhamid rejimi bir olasılıkla söz konusu kategorik reddetme siyasetinin Ermeni okulları üzerinde idari denetim kurulmasını zorlaştıracaklarını anlamış olmalıdır ki 1881 sonlarına doğru farklı bir yaklaşıma yönelmiştir. Biz bunu 23 Aralık 1881 tarihli bir Maarif Nezareti raporunda görmekteyiz. Sadarete sunulan bu belgede, Gayrı Müslim okul programlarının Osmanlı devletinin siyasetiyle uyumlu olması gereği belirtildikten sonra, bu uyumu sağlamak üzere iki ana önlem üzerinde durulmaktaydı. Bunlardan birincisi, Gayrı Müslim okullarına her türlü maddi ve mali yardımı temin etmek suretiyle bu kurumları devlete bağımlı kılmak, ve ikincisi ise bu okulları sıkı bir polis denetimi altına sokmaktır. Devletten maddi destek alan bu okullar doğal olarak polis ve müfettiş denetimlerine direnecek bir konumda olamazlardı. İlginçtir ki taşrada kurulmaya başlanan Maarif Müdürlükleri esas olarak Ermeni okullarını denetlemek gayesiyle oluşturulmaya başlanmış, ve öncelik Diyarbakir, Erzurum, Mamuretülaziz, Sivas, ve Van vilayetlerine verilmiştir. 1881 yılı aynı zamanda Mıgırdıç Portugalyan'ın faaliyetlerinin dikkati çektiği yıldır.³⁶

Ermeni okullarına yönetik baskı önlemlerinin somut bir nitelik kazanması 1889'dan sonra olmuştur. Mayıs 1889'da *Armenakan* çetecileri ile Osmanlı zaptiye birlikleri arasında Van'ın Başkale kazasında çatışma çıktı ve üç çeteci öldürüldü. Çetecilerden birinin üzerinden Portugalyan'a ait bir mektup bulunması Osmanlı makamları tarafından gizli ve yaygın bir

³⁴ Söz konusu devrede siyaseten etkin olan Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'ya ilişkin olarak Butrus Abu-Manneh'in "The Sultan and the Bureaucracy: The Anti-Tanzimat Concepts of Grand Vizier Mahmud Nedim Pasha", *Int.J.of Middle East Studies* 22 (1990), 257-274, makalesine bkz.

³⁵ "Maârif Nezâret-i Celîlesine [:] Van'da bulunan Ermeni milletinin zükûr ve inâs etfâline mahsûs olmak üzere üç bâb rüşdiye mektebi küşâdı için muallim ve hademesinin tavzîfi Ermeni marhasası tarafından istida olunmuş ise de cemâate mahsûs mekteplerin kâffe-i masârifâtının cânib-i maârifden tesviyesi mesbuk olmadığından bahisle işitildiği hâlin emsâli vechile mekâtib-i mezkûreye şimdi ikişer yüz gurus maâşla birer Türkce muallimi tayini kabil olacağına dâir Nezâret-i Celîlelerinin makamından vukubulan işâr üzerine Şûrâ-yı Devletden tanzîm olunub Meclis-i Mahsûs idrâki meyânında kalmış olan tezkere leffen irsâl-i seviyy-i vâlâları kılınub târîh-i mazbataya nazaran aradan üç sene geçmiş olduğundan şimdilik dilekçe-i mahallince işbu mektebin küşâd edilmiş olması melhûz bulunduğundan bu bâbda mahalliyile bilmuhâbere anlaşılacak hâle göre icâbının ilâveten mütâlea edilmeliğinin işârına himmet buyurulması siyâkında tezkere". Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Ayniyat Defteri (AD) No.1419, s.46 [27 Şaban 1297/4 Ağustos 1880].

³⁶ Somel, *Modernization*, 63, 193.

ihtilalci örgütlenmeye ilişkin bir aysberg ucu olarak yorumlandı. Ayrıca, mektup sahibinin tanınmış bir eğitimci olması gerçeği de sözkonusu örgütlenmenin okullarda yaygınlaştığı kanaatine yol açtı. Bundan sonra Osmanlı idaresi Ermeni okullarına nefes aldırılmaz oldu.³⁷

Osmanlı devletinin Ermeni okullarına empoze ettiği önlemlerden birisi cimmastik derslerinin yasaklanması olmuştur. Amaç gizliden gizliye askeri eğitim yapılması olasılığını ortadan kaldırmaktı.³⁸ Ermeni eğitimine esas ağır darbeyi vuran önlemler dizisi ise ders kitaplarının büyük bir kısmının yasaklanmasıyla ilgiliydi, ki bunlar edebiyat, tarih ve dinsel konuları içeriyordu. Lynch'ın 1890 civarlarında Van'daki Ermeni okullarında yaptığı gözleme göre o sıralarda henüz Viyana ve Venedik Mekitarist yayınevlerinde basılan Ermeni tarihi, edebiyatı ve dine dair kitaplar serbestçe okutulabiliyordu. Bundan dört yıl sonra, yani 1894'te Lynch Erzurum'daki Sansaryan Yatılı Lisesi'ne uğradığında, burada Ermeni kilisesi tarihi gibi bir dersin ancak şifahi olarak işlenebildiğini görmüştür. Zira Ermeni cemaati tarihi ve Ermeni kilisesi tarihine dair ders kitapları Osmanlı idaresi tarafından yasaklanmıştı.³⁹ Bu tarz baskıcı önlemler alınmaya başlandığında Ermeni Patrikhanesinin Ruhani Meclisi (*Meclis-i Umumi-i Ruhani*) 1890 yazında Bab-ı Âli'ye bir şikayet yazısı yollayarak, yasaklanan kitapların kilise ve mekteplerde bin yıldan fazla zamandır okunduğunu, ve dolayısıyla bu kitapları illegal yayın statüsüne sokmanın anlamsızlığını vurgulamıştır. Meclis-i Vükela bu şikayet yazısına verdiği yanıtta, metinde ve içeriklerde herhangi bir değişikliğin yapılmadığı kadim eserlerin illegal yayın statüsünde olmadığı, ne var ki bu eserlerin bazı yeni basımlarında orijinallerinde var olmayan işaret ve kodların bulunduğu, ve bunların mahzurlu görüldüğü, ve dolayısıyla da yasaklandıkları belirtilmiştir.⁴⁰

Aynı sıralarda Meclis-i Vükela, Maarif Nezareti'ne gönderdiği bir yazıda Ermeni mekteplerinde okutulan kitaplar ve kullanılan haritalarla ilgili talimatlar vermiştir. Bu talimatlarda, o güne değin Ermeni okullarında kullanılmış olan kitaplara ve haritalara iznin devam ettiği, buna karşın dışarıdan ithal edilen ve üzerinde "Ermenistan", "Ermenistan krallığı" türünden ibarelerin bulunduğu risalelerin, kitapların ve haritaların bundan böyle Osmanlı imparatorluğu sınırlarına giremeyeceği bildirilmiştir. Bu yazıya göre bu tarz ibarelerin varlığı kesinlikle siyasal bir mesaj anlamına geliyordu.⁴¹

Bu tarz kısıtlamalar ve sansür önlemlerinin varlığına karşın Osmanlı idaresi 1895'e değin dışarıdan gelen yabancı ders kitapları üzerinde sıkı bir gümrük kontrolü politikası

³⁷ Nalbandian, 100-102.

³⁸ Lynch, 97.

³⁹ Lynch, 97-98, 214.

⁴⁰ "*Maârif Nezâret-i Celîlesine [:] Malûm-i Devletleri olduğu üzere Ermeni Patrikhânesi Meclis-i Umûmî-i Ruhânîsi tarafından tanzîm ve Patrikliğinden bâ takrir irsâl olunub Meclis-i Mahsûs-i Vûkelâda kırâat edilen mazbata tercümesinin bir fikrasında kiliselerde kırâat olunan kitablâr bin senelik şeyler olduğu hâlde muzurr denilerek men edilmiş olduğu beyân kılınmasına mebnî esnâ-yi müzâkerede taraf-ı Devletlerinden ifâde olunduğu vechile kadîmden berü Ermeni kiliselerinde kırâat olunmakta olan kitablârın okunmasına mümânaat olunmayub fakat iclerinde yeniden telif edilmiş rûmuzlu ve dâi-i mazarrat kitablâr dahî olduğundan memnûiyet-i vâkıanın bu misillü kitablâr hakkında icrâsı biltensîb mezkûr Patrikliğe Mezâhib Nezâret-i Celîlesi marifetiyle bu yolda icrâ-yı teblîgat olunmuş olmağla Nezâret-i Celîlelerince de âna göre ifâ-yı muameleye himmet buyurulması siyâkında tezkere."* BOA AD No.1422, s.411 [12 Muharrem 1308/28 Ağustos 1890]; AD No.1422, s.593 [21 Cemâziyelevvel 1308/2 Ocak 1891]. Ayrıca bkz. Selim Deringil : *The Well-Protected Domains.Ideology and Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909* (London: I.B. Tauris, 1998), 106.

⁴¹ "[*Hâricden gelen kütüb ve resâilde Ermenistan ve Ermeni Kırallığı tabirâtı bulunan müellefât ve haritaların men-i duhüllerine dâir*] : *Maârif Nezâret-i Celîlesine [:] İşbu tezkere-i devletleri Meclis-i Mahsûs-i Vûkelâda ledelmütâlea ötedenberü mütesâdîf olan haritalarla müellefât-i kadîmeye mümânaat olunmayub fakat maksad-i siyâsiye müstenid bu gibi tabirât-i gayr-ı münâsibeyi mutazammın müellefât-i cedîde tab ve neşrinin men'i ve hâricden gönderileceklerin dahî idhâl olunmaması lâzım geleceğinin taraf-ı devletlerine iş'ârı tezekkür ve tensîb kılınmış olmağla âna göre icâbının icrâsına himmet buyurulması siyâkında terkûm-i cevâb ibtidâr kılındı efendim."* BOA AD No.1422, s.419 [19 Zilhicce 1308/4 Eylül 1890].

gütmemiştir. Ancak 1895'ten başlayarak Osmanlı gümrüklerine gelen her bir yabancı kitabın teker teker ve sayfa be sayfa incelenmesi kararı alınmıştır. Ne var ki gümrüklerde Osmanlıca haricindeki dillerde yazılmış eserleri okuyup kontrol edebilecek vasıftaki memurların azlığı dolayısıyla bu tarihten itibaren yabancı dilde basılmış eserlerin gümrüklerden geçmesi çok uzun zamanlar tutacak bekleme sürelerine yol açmıştır.⁴²

1890'dan sonra artan sıklıklarla Osmanlı memurlarının Ermeni okullarına âni baskınlar yaptıklarını görüyoruz. Bu baskınlardan bazılarında gizli çete örgütlenmeleri tespit edildiği durumlarda ilgili okul kapatılmış ve hocaları tutuklanmıştır. Örneğin, 1890'da Hüdavendigâr vilayeti İnegöl Kazası Yenice nahiyesinde bulunan bir Ermeni okulunda, muzırr içerikli şarkıların hazırlanıp öğrencilere söyletildiği gerekçesiyle hem okul müdürü, hem de öğretmenleri tutuklanmıştır.⁴³ 1893'te ise, Osmanlı toprakları dahilindeki tüm Ermeni okullarını koordine eden ve ders müfredatını belirleyen Ermeni Okullar Birliği lağvedilmiştir.⁴⁴ Böylelikle Ermeni eğitimine bir düzen ve standart sağlamaya yönelik bir kurum kapatılmış oldu.

Cemaat okullarına yönelik denetleme politikasının yasa belgelerine yansısı en açık biçimde 8 Receb 1314/13 Aralık 1896 tarihli *Vilâyât-ı Şâhâne Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimât*'ta görülmektedir. Bu belgede vilayet maarif müdürlerinin görevleri, yetkileri ve sorumlulukları belirlenirken cemaat okullarında nelerin denetlenmesi gerektiği ayrıntılarıyla açıklanmıştır. Talimat'ın 38. maddesine göre en önce teftiş edilen okulun resmî bir ruhsat belgesi olup olmadığı kontrol edilecekti. Bundan sonra, fiilen verilen derslerin ve ders içeriklerinin nezarete resmen ibraz edilen ders programlarıyla uyumlu olup olmadığına dikkat edilecekti. Bu sırada ruhsat belgesinde saptanmış olan ders kitaplarının aynılarının okutulup okutulmadıklarına bakılacaktı. İlaveten, okulda ders işlenirken ders kitapları haricinde sözel olarak uygunsuz telkinlerde bulunulup bulunulmadığı denetlenecekti.⁴⁵ Son olarak, resmen beyan edilen ders saat süreleriyle gerçekte kullanılan süreler arasında farklılık olup olmadığı incelenecekti. Bu hususlardan ayrı olarak özellikle tarih ve coğrafya ders kitaplarındaki haritalara ve buralarda gösterilen yer isimleri ve gerek fizikî-coğrafî, gerekse idari adlandırmalar ve bölümlenmeler dikkatle kontrol edilecekti.⁴⁶

1896 tarihli Talimat ayrıca cemaat okullarında öğretmen istihdamı konusunda devletin müdahalesini sağlayacak koşullar getirmiştir. Talimat'ın 40. maddesine nazaran bir cemaat okuluna kabul edilmesi söz konusu öğretmen adayları arasından imparatorluk dahilindeki bir okuldan mezun olmuş olan adaylar yurt dışında diploma almış adaylara tercih edilmeliydi. Öğretmen adayları arasında diploması olmayıp da “hâl ü şânına hükûmetce emniyet edilenler” vilayet maarif müdürlüğünün bir sınavıyla diploma alıp öğretmen olarak istihdam edilebileceklerdi. Yabancı bir ülke okulundan mezun öğretmen adayları arasından sadece devlete “hüsnü niyet ve maksad” itibarıyla itimat edilebilir görülenlerinin diplomaları tasdik edilecekti.⁴⁷ Diğer bir deyişle, liyakate dayalı öğretmen kalitesi yerine rejime sadakat dikkate alınacaktı, ki bu durum Osmanlı devlet okulları için de geçerliydi.

Abdülhamid rejiminin Ermeni eğitimi üzerinde sürdürdüğü bu ağır gözetim, sansür ve baskı siyasetinin başarılı olabilmesi için Ermeni okulları hakkında bilgi sahibi olan ve Ermenice bilen memurlara ihtiyaç büyüktü. Ermenice bilen devlet memurları genellikle ya kendileri Ermeniydi, ya da sonradan Müslüman olmuş Ermenilerdi. Bunlara bir örnek olarak Tigran Emircanyan'ı verebiliriz. Kendisi 1835'te Van'da doğmuş olup okul eğitimini

⁴² İlknur Polat Haydaroğlu : *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar* (Ankara : Ocak Yayınları, 1993), 21-22.

⁴³ BOA AD No.1422, s.317 [16 Ramazan 1307/6 Mayıs 1890] ; Lynch, 170-172.

⁴⁴ Otto Eberhard: “Bildungswesen und Schulreform in der neuen Türkei” *Jahrbuch des Vereins für wissenschaftliche Pädagogik* (1917), 99; Sommer, 30-41.

⁴⁵ “Şifâhen yani kitâb hâricinde tedrisât ve telkînât-ı gayrı münâsibe vukubulub bulmadığı”.

⁴⁶ *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye. Sene 1316* (Dersaadet 1316/1898-1899), 148.

⁴⁷ *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye. Sene 1316*, 149.

İstanbul'da almıştı. İstanbul'daki Ermeni okullarında bir müddet öğretmenlik yaptıktan sonra Van'a dönerek eğitim faaliyetlerine devam etti. 1893'te Van vilayeti idaresinde tercüman oldu ve okullarda kullanılan ders kitaplarının denetlenmesi görevi kendisine verildi. Tigran Emircanyan aynı zamanda şüpheli Ermenice belgeleri polis için tercüme etmekteydi. Bundan ötürüdür ki Van'daki Ermenilerin bir çoğu kendisine hain gözüyle bakmışlar ve onu öldürme teşebbüsünde bulunmuşlardır.⁴⁸

1893-1896 arasındaki hadiseler ve çatışmalar Düvel-i Muazzama'nın Bab-ı Âli üzerinde diplomatik baskılar uygulamasına ve Anadolu'daki Ermenilere yönelik reformlar yapılması taleplerini gündeme getirmiştir. Uluslararası baskılar sonucunda Sultan Abdülhamid Kasım 1896'da bir irade neşrederek vilayetlerde Ermeniler ve diğer Gayrı Müslim toplulukların gerek kaza, gerek sancak ve vilayet idaresi düzeyinde daha etkin bir şekilde temsil edilmelerini, ve yerli Hıristiyan nüfustan eratin bölge nüfusuna oranlı olarak jandarma teşkilatında görevlendirilmesini kabul etmek zorunda kalmıştır.⁴⁹

Söz konusu reform sürecinin ne derece etkin olarak sürdürüldüğü bir soru işareti olmakla beraber en azından eğitim sahasında bazı reform adımlarının atıldığını biliyoruz. Öyle görünüyor ki 1896 sonrasında Osmanlı idaresi devlet okullarına Ermeni çocuklarının kaydolmasını hedeflemekteydi. Bu yeni siyaset çerçevesinde Adana, Mamuretülaziz, Erzurum, Van, ve Diyarbekir idadi ve rüşdiye mektep ders programlarına Ermenice dil dersinin eklendiğini görmekteyiz. Yusuf Kemal Tengirşenk anılarında, 1900 sıralarında Mamuretülaziz'de Ermeni ve Müslüman çocuklarının birarada okumalarını sağlayacak bir rüşdiye mektebi açıldığını belirtmektedir. Bu okulun açılmasındaki gaye Müslümanlar ve Ermeniler arasında toplum bazında oluşmuş karşılıklı güvensizliğin aşılmasıydı. Ancak Tengirşenk'e göre bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁵⁰

1896 sonrasındaki bu kısmi reform girişimlerine karşın Abdülhamid rejiminin Ermeni eğitimi ve kültürüne yönelik kısıtlayıcı tutumu özünde değişmemiştir. Buna bir örnek olarak, kapsamlı bir Ermeni sözlüğünün hazırlanması konusunda Ermeni Patriği başkanlığında oluşturulmuş bir bilim komisyonunun 1902 yılında padişah iradesiyle, herhangi bir anlamlı gerekçe göstermeksizin lağvedilmesini gösterebiliriz.⁵¹

5.Sonuç

Sonuç olarak şu gözlemlerde bulunmamız mümkündür : 19.yüzyıl Ermeni modernleşmesi dinsel cemaat kimliğinden sıyrılarak laik bir etnik kimlik kazanma süreci olup buna paralel olarak Ermeni okullarının giderek artan kısmı da laik bir hüviyet kazanmıştır. Bu çerçevede gündelik kullanılan Ermeni dilinin de önemi artmıştır. Diğer bir deyişle, Ermeni eğitim modernleşmesi, tarihsel geçmişi bilinciyle ve etnik birlik şuuruyla dünyevî bir Ermenilik duygusunun gelişmesine katkıda bulunmuştur. Diğer taraftan bu yeni bilinç ancak sınırlı kentsel kesimlerle sınırlı kalmış, ve Osmanlı Devletine sadık gelenekçi patrikhane çevrelerinde ve kırsal nüfusun bir bölümünde modernist Ermeni aydınlarına karşı tepkilere neden olmuştur.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı gerek Osmanlı Devleti, gerekse Ermeniler açısından bir dönüm noktası teşkil eder. Osmanlı yönetici elitinin gözüyle, ağır askeri mağlubiyet, kaybedilen topraklar, artan isyanlar, ve mali iflas hali imparatorluğun bekası açısından parlak bir gelecek

⁴⁸ Mesrob K.Krikorian: *Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908* (London; Boston: Routledge & Kegan Paul, 1977), 38.

⁴⁹ Bayur, 107; Krikorian, 10-11, 88.

⁵⁰ Krikorian, 43, 67, 76, 106; Somel, *Modernization*, 308-309; Yusuf Kemal Tengirşenk : *Vatan Hizmetinde* (İstanbul, 1967), 77-78.

⁵¹ BOA İrade-i Hususiye 23 (8 Rebiyülahir 1320), 15 Temmuz 1902 tarihli irade.

vaad etmemektedir. Ermeni aydınlarının bir kısmında ise, artık köhnemiş ve gelecek vaad etmeyen, üstelik kendi geleceklerini kendi başlarına tayin edemeyecekleri bir yapıda varlığını sürdürmenin anlamı sorgulanmaya başlanmıştır. Dolayısıyla birçok Ermeni aydını ve öğretmeni açısından Osmanlı yönetimine karşı devrimci ve ulusçu mücadeleye girişmek meşru bir hak olarak görülmüştür. Rus Sosyal Demokrat hareketinden etkilenen çok sayıda genç kuşak Ermeni öğretmeni gizli örgütlenmelere girişmiştir. Osmanlı idaresi ise, Mıgırdıç Portugalyan hadisesi hariç, böyle bir örgütlenmenin varlığından 1889'a değin haberdar olmamıştır. Ancak bu tarihten sonra Abdülhamid rejimi Ermeni eğitimi ve kültürü üzerinde ağır baskılar uygulayacaktır.

Şurası önemle vurgulanmalıdır ki Bab-ı Âli, Ermeni okullarının bir kısmında rastlanan milliyetçi etkinliklerin yanısıra Ermeni eğitim kurumlarında kullanılan kitaplar, haritalar, coğrafi ve tarihi yer adları ve terimleri, ve okullarda öğrencilerin söylediği şarkılar konusunda da son derece hassas davranmıştır. Unutulmamalıdır ki modern ulus devletlerindeki okullarda ders kitapları yoluyla aktarılan tarihsel ve coğrafi bilgiler bireyde bir milliyet bilincinin oluşmasında dolaylı olarak etkili olan faktörlerdendir. Fiziki ve tarihi haritalarda gösterildiği üzere bir milletin tarihsel geçmişi ve günümüzdeki durumunu gösteren sınır çizgileri, yer ve şehir isimleri, öğrencide somut ve görselleşmiş imgelere dayalı bir "anayurt" anlayışını yaratacaktır. Söz konusu araçların laik bir Ermeni ulus bilincinin meydana gelmesinde etkin olduğu ileri sürülebilir. 1889'dan itibaren Osmanlı idaresi bu durumun Ermeni çocuklarında devlete ve padişaha karşı sadakat duygularının kaybolmasına yol açacağı endişesine kapılmıştır. Bunun sonucunda Abdülhamid rejimi Ermeni cemaat mekteplerinde Ermeni tarihine ilişkin derslerin, ders kitaplarının, haritaların eğitim amaçlı kullanımına ağır kısıtlamalar getirmiş, ve çoğunlukla da bu tür ders araçlarını yasaklama yoluna gitmiştir. Öte yandan ulusçu çizgideki Ermeni öğretmenler işlemek istedikleri ve müfredatta mevcut olmayan konuları sözel olarak öğrencilere anlatmak suretiyle bu tür kısıtlama ve yasaklamaları aşmaya çalışmışlardır. Maarif Nezareti, müfredatta belirlenen ders konuları ve saatlerinin haricinde de ders anlatımı uygulamasının farkına varmasından sonradır ki 1896 tarihli Talimat'ta maarif müdürleri ve müfettişlerinin okul denetimleri esnasında resmen beyan edilen ders saatleri ile fiilen yapılan ders saatlerinin mutlaka karşılaştırılması gereği vurgulanmıştır.

Kısaca söylemek gerekirse, ders kitapları, haritalar, tarih eğitimi gibi hususlar 1889 sonrasında Abdülhamid idaresi ile Ermeni cemaatinin ulusçu kesimi arasında giderek yoğunlaşan bir mücadele sahasına dönüşmüştür. Milliyetçi Ermeni öğretmenleri açısından sorun, orta veya uzun vadede özgürleşmek beklentisiyle bilinç ve simge düzeyinde bir ulus inşası iken Osmanlı devleti açısından sorun umutsuz bir çabalayışla imparatorluğun dağılmasını önlemek idi. Ne var ki artık laik ulusçu akımların imparatorluğun farklı etnik unsurları arasında büyük ölçüde yer ettiği bir çağda Abdülhamid rejiminin bir taraftan imparatorluğu zor ve kaba kuvvetle bir arada tutmak gibi gerçekçilikten uzak siyaseti, öte yandan etnik bazlı ayrılıkçı silahlı mücadele pratiklerinin açıkça tezâhür etmesi gibi birbiriyle telif edilmesi mümkün olmayan siyasal davranışların güç kazanması nihayetinde katliamları ve iç savaş benzeri toplumsal ortamları da beraberinde getirecekti.